

OSMANLI TÜRKÇESİ İLE YAZILMIŞ FETVALARIN FIKİH İLMİNE KAYNAKLIĞI*

Ayten EROL**

Özet:

Fıkıh ilminin iki temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim ve sünnetin ortaya koyduğu genel prensiplerin yaşanan hayat açısından bir değer ifade etmesi ancak onların yaşama geçirilmesi ile mümkün olabilir. Bu da aklî yetinin dünyayla ilgili işlerde kullanılarak düşünce üretilebilmesi ile gerçekleşebilir. Fıkıh ilminin olgusal gerçeklikle ilişkisini kuran bir hukuk üretim biçimi olarak fetva, doktriner anlamda hukukî yorumlama ve hukukun gelişimine katkı sağlayan faktör olmuştur. Bu bağlamda, Osmanlı Türkçesi fetvalar, dinin açık ve yerleşik bir hükmünün aktarılması veya açıklanması mahiyetinde olduğunda Şarî'in hükmünü açıklama olarak değer hükmü taşıırken, Kur'ân ve sünnette hakkında hüküm bulunmayan bir konuda dinî hükmün araştırılması mahiyetinde olduğunda ise fikhî yorum, re'y ve içtihat olarak değer hükmü taşımaktadır. Diğer taraftan Osmanlı Türkçesi fetvalardaki bilgiler, özellikle kaynak değerlendirmesi ve hükme erişme ve hüküm çıkarma yöntemleri ve sonraki asırlarda ortaya çıkan yeni problemlere cevap üretilebilmesi ile fıkıh mirasımız açısından son derece önem arz etmektedir. Ayrıca birey ve toplumla ilgili konularda yetkili mercilerce verilen söz konusu fetvalar hem halkın dini konularda bilgilendirilip aydınlatılmasına, hem de Müslüman toplumlarda İslam'ın anlaşılması ve uygulanmasına yardımcı olmuştur. Bu bağlamda, fıkıh ilminin canlılığında ve gelişmesinde önemli ölçüde pay sahibi olmuş Osmanlı Türkçesi fetvalar, hem teorik yönden fıkıh doktrini de besleyen bir literatür olması bakımından, hem de adli sahada geniş ölçüde kaza birliğinin oluşmasına ve aynı ilmi disiplin içinde iç denetimin sağlanmasına hizmet etmesi gibi pratik/uygulama yönünden kaynak değer ifade etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, içtihat, fetva, Osmanlı Türkçesi Fetvalar, fetva mecmuaları

*Bu makale 26-27 Nisan 2016 tarihleri arasında Kırıkkale Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi tarafından düzenlenen "Bütün Yönleriyle Osmanlıca ve Mirası" başlıklı uluslararası sempozyumda sunulan bildirinin geliştirilmiş şeklidir.

** Dr, K.Ü. İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi. e-mail, aerva95@gmail.com

Fatwas as a Scientific Source of Fiqh Written with Ottoman Turkish

Abstract:

General principles demonstrated by Qur'an and Hadith as two major sources of the Fiqh science are meaningful for actual life to the extent they are practiced. This can be fulfilled by utilizing intellectual capacity in life matters to generate thoughts. Fatwas, being a form of jurisdiction, which connect the science of Fiqh with actual realities, has been an instrument of interpreting and contributing to the development of the Law in doctrinal sense.

Fatwas as a Scientific Source of Fiqh Written with Ottoman Turkish serve as the transmitter or explanatory of the Almighty judgements when they are explicit and accustomed, while they serves as resolution or juristic interpretation in an attempt to search for the religious judgement when it is not available in Qur'an and Hadith. Additionally, the knowledge in the Ottoman Turkish fatwas is critically important in our Fiqh heritage for especially evaluating the sources, ruling methods and responding to new problems in the centuries followed. Moreover, these fatwas given by the authorized judges on individual or societal issues helped both the enlightening of the people and practicing of Islam in Muslim societies. Therefore, fatwas as a scientific source of fiqh written with Ottoman Turkish which significantly revived the dynamism and development of the Fiqh science, have a source value both theoretically as a literature feeding the Fiqh doctrine and juristically contributing to the unity of judgement and internal discipline.

Keywords: Fiqh, resolution, Ottoman Turkish fatwas, fatwa journals.

GİRİŞ

Dinin hayatla buluştuğu dinamik ilişkiyi ifade eden fıkıh ilmi¹, Müslüman birey ile Allah arasındaki iletişim anlamına gelen ibadetlerin yanı sıra bireyin ve toplumun siyasî, iktisadî ve hukukî eylemlerini düzenleyen kurallar ve bunların özel kaynaklardan²

¹ Saffet Köse, *İslâm Hukukuna Giriş*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2014, s. 35.

² Hatîb el-Bağdadi, Ebî Bekr Ahmed b. Ali b. Sabî, *Kitâbu'l-Fakih ve'l-Mütefakkih*, Dâru İbnu'l-Cevziyye, Riyad 1417/1996, I/39; Hayreddin Karaman, "Fıkıh", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, 1996, XIII/1-14, s. 1. Fıkıh ilminin asli kaynakları; Kur'an, sünnet, icmâ ve kıyas; tâli kaynakları ise; istihsan, istishâb, istislâh (amme maslahatı), eski hukuk sistemleri, sahabelerin hukukî görüşleri, genel hukuk prensipleri ve örf-adet kurallarından ibarettir. (İslâm hukukunun aslî ve tâli kaynakları konusunda geniş bil. için bkz. Abdülkerim Zeydan, *İslâm Hukukuna Giriş*, Çev. Ali Şafak, İstanbul 1985, ss. 277-326; Muhsin Koçak-Nihat Dalgın-Osman Şahin, *Fıkıh Usûlü*, EnsarNeşriyat Tic. A.Ş., İstanbul 2016, ss. 33-182.)

çıkarılma yöntemlerinin bütününe kapsamaktadır. Bu çerçevede fıkıh ilminin iki temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim ve sünnetin ortaya koyduğu genel prensiplerin yaşanan hayat açısından bir değer ifade etmesi ancak onların işletilmesi ile mümkün olabilir.³ Bu da düşünce özgürlüğüne işaret eden şûra ile ilgili ayetlerde⁴ ifade edildiği gibi, akli yetinin dünyayla ilgili işlerde kullanılarak düşünce üretilmesi ile gerçekleşebilir.⁵ Dolayısıyla fıkıh ilminin temel ilahi kaynağı olarak Kur'ân-ı Kerim ve sünnetin, insan akli tarafından anlaşılması, yorumlanması ve hüküm verilmesinin gerekliliği hususu, fıkıhçılar icmâ⁶ ve kıyas gibi kaynaklara yönelmiştir. Böylece fıkıh ilmi, Kur'ân ve sünnetin ameli hayatla ilgili bilgi ve hükümlerinden ve bu hükümlerin yorumlarından oluşmuş⁷ icmâ, kıyas ve diğer fer'i delillerin ilavesiyle gelişmiş ve ifta teşri derecesinde önem kazanmıştır.

Kur'ân ve sünnette hükümler çok defa genel ve mutlak naslar da sınırlı olup onlardan hüküm elde edilmesi, "içtihat"⁸ denilen dini hüküm ve bilgi elde etme yöntemini gerekli kılmıştır.⁹ Bu bağlamda, her olaya dinin koyduğu bir hükmün var olması ve çoğu zaman bu hükümlerin de açık olmaması düşünüldüğünde, şer'i hükümlerin temel ilkelerden çıkarılmasını sağlayan dinamik güç içtihatdır. Dolayısıyla İslâm hukukunun dinamizminin pratik hayata yansması içtihadın varlığına bağlıdır¹⁰ ve içtihadın varlığı fetva formunda hukukun normatif boyutu ile sosyolojik boyutunun

³ Köse, s. 35.

⁴ Al-i İmran, 159; 42. Şûra, 38.

⁵ Recep Özdemir, Fikhî Hükümlerde Değişim ve Gelişim İmkânı, The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS3650> Number: 54, p. 215-239, Spring I 2016, s. 220-221.

⁶ İcmâ'ya; Peygamber Efendimiz'in : "Benim ümmetim asla yanlıştadır bir araya gelmez" (Sünen-i İbn-i Mâce, c. II/1303, h:3950) şeklindeki meşhur hadis delil teşkil etmektedir.

⁷ Karaman, "Fıkıh", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XIII/1.

⁸ İctihad terimi, gayret anlamına gelen cehd ve cihad sözcüğü aynı kökten gelmektedir. Bu tabii ki beyhude bir gayret ve akıl yürütme değildir. Müctehid, Kur'ân-ı Kerim'in içinde kapalı olarak bulunan bilgileri meydana çıkarmaktadır. İctihad, Kur'ân ve sünnet gibi İslâm'ın iki temel kaynağı ışığında zamanın ve şartların değişmesi ile paralel olarak ortaya çıkan sorunları çözmek amacıyla müctehitlerin yaptığı eyleme denmektedir. Böylelikle insan aklının kullanılması ile Kur'ân ve sünnetin yorum ve anlaşılmasının sağlanması amacıyla "ictihad" adlı yeni bir ilim dalı gelişmiştir. Müctehid, bir durum ile ilgili kararını vermeden önce, Kur'ân-ı Kerim'e bakar, orada istediği cevabı açık olarak bulamazsa, hadis-i şeriflere bakar. Hadislerde açıkça bulamazsa, bu iş için icmâ' var ise, icmâ'a yönelir. Eğer icmâ' da yoksa akıl yürütme ile problemi çözmeye çalışır. İşte bütün bu sürece içtihad denmektedir. İctihad konusunda "Muaz b. Cebel hadisi" en önemli delil olarak görülmektedir. Bu hadiste Rasûlullah'ın, "insanlar arasında hüküm verirken sana bir dava getirildiğinde ne ile hüküm vereceksin?" buyurması üzerine; Muaz b. Cebel hüküm vermeden evvel Kur'ân-ı Kerim'e bakacağım, orada bulamazsam Resûl-i Ekrem'in sünnetinde ararım, orada da bulamazsam kendi reyimle içtihat ederim demiştir. (Buhârî; hadis no:7372. Müslim; hadis no: 19; İbn Sâ'd, Tabakât, III/583-590).

⁹ Fahrettin Atar, "Fetva", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, 1995, XII/486-496, s. 487.

¹⁰ Köse, s. 35.

kesiştirği noktada ortaya çıkmaktadır. Böylece fıkıh ilminin olgusal gerçeklikle ilişkisini kuran bir hukuk üretim biçimi olarak fetva, doktriner anlamda hukukî yorumlama ve hukukun gelişimine katkı sağlayan faktör olmuştur.

İçtihat terimi ile kavramsallaştırılan bu hukukî yorumlama geleneğinin teorik çerçevesi ve metodolojik ilkeleri de fıkıh usûlü,¹¹ edebü'l-kâdî,¹² edebü'l-müftî gibi özgün disiplinler alanlarda belirlenmiştir.¹³

Bu bağlamda içtihadı yakın bir anlam taşıyan fetva, hem fikhî bir konu hakkında dinin asıl kaynaklarında mevcut bilgi ve hükmün açıklanması, hem de hakkında hüküm bulunmayan konularda belli kaynak ve metotlara bağlı kalarak fikhî hükmün elde edilmesi işinin genel adı olmuştur. Dolayısıyla müftülerin gösterdikleri ilmi çaba sadece doktriner alanda kalmakla birlikte, fıkıh ilminin kaynaklarından birini oluşturacak niteliğe sahiptir.¹⁴ Ancak bu şekilde zamana göre değişen ve değişime açık konularda İslâm hukukunun maksatları gerçekleşebilir ve hukukun değişen sosyal şartlara uyumu sağlanmış olur.¹⁵

Nitekim ehliyetli kişilerin fikhî problemlere verdikleri cevaplardan oluşan fetvalar, zaman zaman konu, müftü ya da kurum bazında derlenerek fetva mecmuaları oluşturulmuştur. Osmanlı dönemi söz konusu olduğunda ise Şeyhülislam¹⁶ fetvalarını içeren mecmualar¹⁷ bulunduğu gibi devletin çeşitli bölgelerinde görev yapan müftülere ait mecmualar da bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nde gerek

¹¹ Gen. bil. İçin. bkz. Karaman, "Fıkıh", *DİA*, XIII/8-9.

¹² İslâm Muhakeme Hukuku'nun ve bu alanda yazılan eserlerin genel adıdır. Gen. bil. için bkz. Salim Öğüt, "Edebü'l-Kâdî", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, X/408-410.

¹³ Muharrem Kılıç, "Osmanlı fetva Literatüründe Gayrimüslimlere Tanınan Din ve İbadet Özgürlüğü: Fetâvâ-yı Ali Efendi Örnelemi", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 13, 2009, ss. 63-82, s. 64.

¹⁴ Atar, "Fıkıh", *DİA*, XII/487.

¹⁵ Örneğin, "Osmanlı devlet yapısı ile ilgili idari düzenlemeler, eğitim hizmetleri, ordunun teçhizi, mahkemelerin derecelendirilmesi gibi düzenlemeler; ispençe, öşür gibi bazı vergilerin tanzimi türünden olan malî düzenlemeler; kapıkulu ve eyalet askerleri gibi askeri düzenlemeler hep bu kapsam dâhilinde sayılmıştır." (Adnan Koşum, "Osmanlı Örfi Hukukunun İslâm Hukukundaki Temelleri" SÜİFD, Sayı: 17/145-158, s. 14)

¹⁶ "Sözlükte "yaşlı kimse, reis, bilge" anlamlarındaki *şeyh* ile *İslâm* kelimelerinden oluşan *Şeyhü'l-İslâm* tabiri, İslâm dünyasında önde gelen ulema ve sûfilere verilen bir şeref unvanı olarak X. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış, daha sonra "âlimlerin en kıdemlisi, reisi" manasını kazanarak bir unvan halinde kullanılmıştır. Osmanlılar'da ilmiye teşkilâtının başındaki âlimin unvanı." (Mehmet İşpirli, "Şeyhülislam", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XXXIX/91-96, s. 91.

¹⁷ Mustafa Demiray, *Netîcetü'l-Fetâvâ*, Şeyhülislam Fetvaları, Osmanlıca Hukuk ve Toplum 6, Klasik 102. Kitap, Elma Basım, Arka kapak, İstanbul 2014.

şeyhülislamların, gerek taşrada eyalet ve kaza müftülerinin verdikleri on binlerce fetvadan önemli bir kısmı günümüze ulaşmıştır.¹⁸

Günümüzde, gerek matbu gerekse elyazması halindeki pek çok Osmanlı fetva mecmualarından çok azı ilmî şekilde basılmış, latinize edilmiş veya Batı dillerine tercüme edilmiştir. Hatta fetvalarda yansıtıldığı şekilde Osmanlı Devletinde İslâm hukukunun uygulanması hakkında sistemli bir araştırma bile henüz yeni yeni başlamıştır.¹⁹

Özellikle günümüzde yapılan akademik çalışmalarda Osmanlı Türkçesi ile yazılmış fetva kitapları ve mecmuaların gereken ilgiyi görmemelerine neden olarak, hem söz konusu fetva mecmualarının önemli ölçüde yazma halinde bulunması, hem de araştırmacıların bu mecmuaların yazıldığı sistematiğe ve dile yabancı olmaları zikredilmektedir.²⁰ Dolayısıyla çalışmamızda Osmanlı dönemini yansıtan Osmanlı Türkçesi ile yazılmış fetvaların hem teorik hem de pratik (uygulama) yönden fıkıh ilmine kaynaklığı ele alınacaktır.

I. Teorik Açıdan Osmanlı Türkçesi İle Yazılmış Fetvaların Fıkıh İlimine Kaynaklığı

Osmanlı'daki örfi hukukun, İslâm hukukunun temellerine dayalı olduğu diğer bir ifade ile Osmanlı hukuk düzeninin²¹ esası, İslâm hukuku/fıkıhtan ibaret olduğu ve İslâm hukukunun kaynakları, Osmanlı hukukunun da kaynakları olduğu²² düşünüldüğünde, Osmanlı Türkçesi ile yazılmış fetvaların teorik açıdan fıkıh ilmine kaynaklık değerine geçmeden önce fetvanın fıkıh ilmine kaynaklık değeri üzerinde kısaca durmak gerekir.

¹⁸ Seda Örsten, "Osmanlı Hukuk Tarihi Olarak Fetva Mecmuaları", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı: 4, 2007 (Güz), ss. 29-40, s. 30.

¹⁹ Şükrü Özen, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 3, Sayı: 5, 2005, s. 250. Bkz. Uriel Heyd, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", çev. Fethi Gedikli, *Hukuk*

Araştırmaları, Sayı: 1-3, İstanbul 1995, IX/287-288.

²⁰ Demiray, *Netîcetü'l-Fetâvâ*, Arka kapak.

²¹ "Osmanlı Devleti'nde hukuk; Şer'i (İslam) Hukuk ve Örfi Hukuk olmak üzere iki temele dayanıyordu. 1. Şer'i Hukuk'un esası, Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerdir. Şer'i Hukuk sadece Müslümanlara uygulanırdı. Müslüman olmayan halk kendi dini kurumlarınca yargılanırdı. 2. Örfi Hukuk ise, Şer'i Hukuka ters düşmemek kaydıyla padişahın koyduğu kanun, kanunname ve ferman gibi kurallardır. Padişahın koyduğu bu kurallar örf (töre)ye uygun olurdu. Örfi konulardaki kurallar padişahın ağzından yazılır ve bunlara Ferman denirdi. Fermanlar devlet hayatını ve sosyal hayatı düzenlerdi." ("Osmanlı Devletinde Hukuk Sistemi", www.arsivbelge.com, (10.03.2016).

²² Koşum, s. 145; Halil İnalçık, "Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet", *İslâmiyât Dergisi*, I, 1998, Sayı:4, s. 135-136.

Sözlükte belirli bir olayın "hükmünü beyan eden/açıklayan veya hükmünü koyan ve güçlükleri çözen kuvvetli cevap"²³ olarak fetva, fıkıh bilgininin hukuki bir meseleye dair vermiş olduğu sözlü veya yazılı cevap ya da hüküm olarak tanımlanmaktadır.²⁴

Bu hususla ilgili Kur'ân-ı Kerim'de "...*Bilmiyorsanız ilim sahiplerine sorun*"²⁵ buyurulmaktadır.²⁶ Bir kadı ve müftü olma sıfatı ile de fetva verme ve yargı (kaza) fonksiyonu Hz. Peygamber'de toplanmıştı. Kendisine sorulan hukukî ve dinî soruları bizzat kendisi cevaplıyordu.²⁷ O'nun vali olarak Yemen'e gönderdiği Muâz b. Cebel (ö. 18/639) ve Mekke'ye gönderdiği Attâb b. Esîd (ö. 13/634) o yörelerde fetva verme ve kendilerine gelen davaları hükme bağlama yetkisine sahiptiler.²⁸ Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali ve Ömer b. Abdülaziz gibi halifeler hem devlet başkanı, hem müftî ve hem de kadı idiler. Bu üç sıfat tek kişide toplanıyordu. Daha sonra devlet başkanlığı ile fetva ve kaza fonksiyonları birbirinden ayrılmıştır.²⁹

Nitekim ilk yıllardan itibaren İslam toplumunda bir ihtiyaç olarak kendini gösteren fetva verme işlemi (iftâ'), fıkıh ilminin tedvinine, İslam kültür ve medeniyetinin gelişmesine paralel olarak kurumsallaşmış, fıkıh literatüründe ayrı bölümler halinde yer almış hatta konuyla ilgili müstakil eserler kaleme alınmıştır. Öyle ki, bu eserlerde fetva müessesesi ayrıntılı ve sistematik bir şekilde incelenmiş, şartları, hükümleri ve cevap verdiği ihtiyaçlar tespit edilmeye çalışılmış, bu kuruma ilişkin pek çok asil ve fer'î mesele incelenmiştir. Dolayısıyla uzun bir süreç içerisinde oluşan bu literatürde fetvayı verenlerin gruplandırılması, fetvayı kimlerin verebileceği, içtihadın bölünüp bölünmeyeceği hususları fetvanın kapsamı, fetva verirken delil ve kaynak gösterilmesi, fetvanın isabetinin yemin ile teyidi, mevcut çözüm şekillerinden birinin

²³ İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut 1990, 'ftv' md.

²⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fikhiyye Kamusu*, İstanbul (ty.), VIII, 206; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1983, I/ 615; Atar, *DİA*, "Fıkıh" Maddesi, XII/ 486.

²⁵ 21. Enbiyâ, 7; Nahl, 43.

²⁶ Fetva kelimesi ve türevleri Kur'ân-ı Kerim'de sözlük anlamına paralel olarak, görüş sorma veya görüş bildirme (Nisâ, 127; 18. Kehf, 22; 27. Neml, 32), soru sorma (Saffât, 11, 149), rüyayı yorumlama (Yusuf, 41, 43, 46) anlamlarında dokuz ayette kullanılmıştır. Aynı anlamda kelime hadislerde de türevleriyle birlikte genişçe kullanılmıştır (Bkz. *Wensinck, Concordance, A.J., el-Mu'cemu'l-Müfehres Li Elfâzi'l-Hadisi'n-Nebevî*, (Concordance Et Indices De La Tradition Musulmane), E.J. Brill Matbaası, Leiden 1943, "f.t.v." md.).

²⁷ Fahreddin Atar, *İslâm Adliye Teşkilatı*, Gaye Matbaası, Ankara 1979, s. 118.

²⁸ Buhârî, Ebî Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buhârî*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul (t.y.), Hadis No: 7372; Tirmîzî, Ebî İsâ b. Muhammed, *el-Câmiu'l-Kebîr*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1998, III/9, Ahkâm 3; Serahsî, Şemsu'l-Eimme Ebûbekr Muhammed b. Ebû Sehl, *el-Mebsût*, Dâru'l-Mâ'rife, Beyrut-Lübnan 1414/1993, XIV/36.

²⁹ Gen. Bil. Bkz. Atar, *İslâm Adliye Teşkilatı*, ss. 158-162.

tavsiye edilip edilemeyeceği, fetvanın zamanla değişip değişmeyeceği, ifta karşılığında ücret, maaş, hediye alınıp alınmayacağı, kendi mezhebinden başka bir mezheple fetva verme, birbiriyle çelişen fetvaların durumu vb. birçok konu ele alınmış ve bu konuda pratik sonuçları da olan ayrıntılı bir fıkıh doktrini oluşturulmuştur. İslâm'ın ilk yıllarından itibaren Peygamber Efendimiz (s.a.s.) olmak üzere, sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn'in yaptıkları çalışmaların büyük bölümü çeşitli şekillerde kayda geçirilerek günümüze kadar gelmiştir.³⁰

İşte bu çalışmalar sonraki hukukçulara da örnek olmuş ve bunlardan cesaret alarak biri teorik, diğeri pratik olmak üzere iki ayrı hukuk çalışması yapılmıştır. Bunlardan yaşanan hayata çözüm üreten pratik hukuk çalışmaları "fetvâ/fetâvâ", "nevâzil", "vâkı'ât", "mesâil / el-Es'île ve'l-Ecvibe" vb. başlıklar altında tasnif edilmiştir.³¹

Bu bağlamda fetva, fikhî anlama ve yorumlama geleneğinin temel kavramlarından biri olmanın yanı sıra fıkıh ilminin doktriner ve literatürel oluşumunu sağlayan temel araçlardan birisidir. Fetvanın doktriner gelişimi, toplumsal yaşamın gerekleri ve pratik ihtiyaçlar doğrultusunda şekillenmesini mümkün kılacak yorumsal dinamizmi sağlayan özgün bir literatür oluşturmuştur. Böylece maddi hukukun gelişimi ve tedrici değişiminde merkezi bir role sahip olmuştur. Genel anlamda toplumsal tarih ve özede hukuk tarihi araştırmaları açısından oldukça zengin bir malzeme sunan fetvalar, Osmanlı ilmiyesinin akademik ilgisini çekmiştir. Bu ilgi doğrultusunda mecmualar şeklinde derlenen fetvalar, eğitim amacıyla medreselerde kullanılan fıkıh doktrini eserlerinin bilgi kaynağı olmuştur.³²

Bilindiği gibi Osmanlı Devlet teşkilâtında başlangıçtan itibaren âlimler (ulema), kurucu, uygulayıcı ve ıslah edici olarak önemli rol oynamıştır. Bunların önde gelenleri ise âlimlerin başkanı sıfatıyla şeyhülislâmlardır.³³ Öyle ki, Osmanlı Devleti'nde savaş, barış, ıslahat, halifenin hal'i (görevden alınması), eşkıyalık yapanların öldürülmesi gibi önemli olaylar da fetva konusu olmuş, önemli meselelerde ve çıkarılan örfi kanunnamelerde şeyhülislamın fetvası istenmiştir. Özel hukuku ilgilendiren fetvalar

³⁰ Atar, *DİA*, "Fetva" maddesi, XII/490. Günümüzde yapılan çalışmalara bir örnek olarak bkz. Abdurrahman Candan, "İmam Şafii'nin Erken dönem (Kadim) Görüşlerinin Oluşmasında İmam Malik'in Etkisi", *Diyanet İlmî Dergi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü, cilt: 47, Sayı: 2, Nisan-Mayıs-Haziran 2011, ss. 117-144.

³¹ Pehlul Düzenli, *Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve Fetvâları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2007, s.1.

³² Kılıç, s. 66.

³³ İpşirli, "Şeyhülislâm", *DİA*, XXXIX/95.

kişilerin, kamu hukukunu ilgilendiren fetvalar ise idarecilerin isteği üzerine verilmiştir.³⁴

Fıkıh kitaplarında yer alan hukukî problemler, belli bir sistematik çerçevede ve ilmî olarak incelendiği ve mukallit müftüler, ortaya çıkan her fikhî problemin hükmünü bu kitaplardan çıkarmakta bazen güçlük çektikleri için, önceki şeyhülislâm veya müftülerin verdikleri cevaplar, kendileri veya başkaları tarafından toplanarak fetva kitapları oluşturulmuştur. Genellikle soru-cevap şeklinde olan fetva kitapları, çeşitli görüşlerden birini tercih edip aktardığı, güncel problemlere yer verdiği için fıkıh kitaplarından daha kullanışlı kabul edilmiştir.³⁵ Dolayısıyla ilk zamanlardaki müftülerin içtihadı dayanarak verdikleri fetvalar fıkıh doktrini açısından büyük önem arz etmektedir. Son zamanlarda özellikle Osmanlı Devletinde müftülerin vermiş oldukları fetvalar, mecmualar halinde neşredilmiştir.³⁶ Öyle ki, Osmanlı toplumunda XVI. Yüzyıldan itibaren giderek artan bir şekilde Osmanlı şeyhülislam ve müftülerinin Türkçe fetvalarının bir araya getirilmesi ve bunların farklı biçimlerde, örneğin konularına göre bir ya da daha fazla şeyhülislamın fetvalarının düzenlenmesi çalışmaları yoğunluk kazanmıştır. Özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, fetva mecmualarının büyük çoğunluğu Türkçe olarak yazılmış ve Osmanlı uygulamasında önceden etkin olan Arapça fetva literatürü, sonraki yüzyıllarda yerini giderek Türkçe eserlere bırakmıştır.³⁷

Osmanlı Devletinde yaklaşık beş asırlık bir sürede görev yapan 129 Şeyhülislâmın verdikleri fetvaları içeren Osmanlı Türkçesi ile yazılmış fetva mecmuaları güçlük çekilen fikhî konularda en çok başvurulan kaynakların başında gelmiştir.³⁸ Örneğin; *Fetâvây-ı Feyziyye*, XII. (XVIII.) yüzyıl Osmanlı toplumunda günlük hayatla, ibadet ve muamelatla ilgili konularda ortaya çıkan problemlerle ilgili Şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi'nin (ö.1115/1703) verdiği fetvaları içeren ve o dönemin din anlayışını ve sosyokültürel açıdan toplumsal yapısını yansıtan önemli bir kaynak ve aynı zamanda Fetvahane'nin³⁹ en muteber saydığı dört fetva kitabından biridir.⁴⁰ Diğerleri

³⁴ Atar, "Fetva", *DİA*, XII/490.

³⁵ Atar, "Fetva", *DİA*, XII/495.

³⁶ Atar, *İslâm Adliye Teşkilatı*, s.119.

³⁷ Örsten, s. 33; Özen, s. 376.

³⁸ M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul 2015, s. 97-98; Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk-İslam Hukuk Tarihi*, OSAV Yayınları, İstanbul 1995, I/109, 177.

³⁹ Osmanlı Devleti'nde meşihat makamı içerisinde fetva işlemlerini yürütmekle görevli birimdir. Gen. bil. için bkz. Ferhat Koca, "Fetvahâne", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, 1995, XII/496-500.

ise Yenişehirli Abdullah Efendi'nin (ö. 1156/1743) *Behçetü'l-fetâvâ*, Çatalcalı Ali Efendi'nin (ö. 1103/1692), *Fetâvâyı Ali Efendi* ve Dürrizade Mehmed Arif Efendi'nin (ö. 1215/1800), *Netîcetü'l-fetâvâ* isimli eserleridir.⁴¹ Bunlardan başka Osmanlı Türkçesi fetva mecmualarından; Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) *Fetâva-yı Ebüssuûd Efendi*, Zekeriyazade Yahya Efendi'nin (ö. 1053/1643) *Fetâvâ Yahya Efendi*, Menteszâde Abdurrahim Efendi'nin (ö. 1128/1716) *Fetâvâ-yı Abdurrahim*, Ankaravi Mehmed Emin Efendi'nin (ö. 1098/1687), *Fetâvâ-yı Ankaravî*, Hayreddin b. Ahmed er-Remli'nin (ö. 1081/1671), *el-Fetâvâ'l-Hayriyye*, Hâmid el-Îmâdî (ö. 1171/1758) *el-Fetâvâ'l-Hâmidîyye*, Minkarizade Yahya Efendi'nin (ö. 1088/1677) *Fetevâ-yı Minkarizâde* gibi fetva mecmuaları en muteber kaynaklar olarak kabul edilmiştir.⁴² Çeşmîzâde Hâlis Efendi (ö. 1297/1879), *Fetâvâ-yı Ali Efendî*, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, *Netîcetü'l-fetâvâ*, *Fetâvâ-yı Abdürrahim* ve Zeynüddîn İbn Nüceym'in *el-Fetâvâ'sını* tekrarları çıkarmak suretiyle *Hulâsatü'l-ecvibe* adını verdikleri kitabında toplamıştır.⁴³ Örneğin, *Fetâvâ-yı Ali Efendî*, Şeyhülişlâm Çatalcalı Ali Efendi'nin (ö. 1103/1692) fetvalarını içermektedir. Hicrî XI. (XVII.) yüzyıl Osmanlı Devleti'nde günlük hayatta karşılaşılan veya tartışılan konularla ilgili 4412 fetvayı içeren bu eser, devrin din anlayışını, toplum yapısı ve sosyokültürel değerlerini yansıtması bakımından önem arz etmektedir.⁴⁴ Daha sonra Ahıskalı Ahmed Efendi ile Gedizli Mehmed Efendi fetvaların orijinallerini kaydetmeden klasik fıkıh kitaplarında bu fetvalara delil oluşturacak hükümleri, kaynağın adını ve bölümünü de belirterek Arapça metinleriyle birlikte naklettikleri Nukûlü Fetâvâ-yı Ali Efendi adıyla birer eser

⁴⁰ Cengiz Kallek, "Fetâvâ-yı Ali Efendi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XII/438.

⁴¹ Aydın, s. 98; Salim Öğüt, "Fetava-yı Feyziyye", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XII/443.

⁴² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965, s.197; Atar, "Fetva", *DİA*, XII/495; Saffet Köse, *İslâm Hukukuna Giriş*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2014, s. 246, 247.

⁴³ Atar, "Fetva", *DİA*, XII/495; Köse, s. 246, 247.

⁴⁴ Klasik fıkıh kitaplarındaki gibi "kitab" ve "bab"lara göre düzenlenmiş olan ve bölüm başlıkları Arapça olup, elli üç bölümden meydana gelen bu eser "Kitâbü't-Tahâre" ile başlayıp "Kitâbü'l-Ferâiz"de son bulmaktadır.

Tahâret, namaz, zekât, oruç ve hac gibi ibadetlerle ilgili toplam 124 fetvanın bulunduğu eserde esas ağırlık muâmelât konularına verilmiştir. En çok fetva ihtiva eden bölüm ise 378 fetva ile "Kitâbü'l-Vakf"tır. Bunu sırasıyla talâk, da'vâ, büyü, şehâdet, icâre gibi bölümler takip etmektedir. *Fetâvâ-yı Ali Efendî*'de yer alan fetvalar soru-cevap şeklinde düzenlenmiştir. Bunun yanı sıra fetvalar çoğunlukla "olur" ya da "olmaz" biçiminde kısa cevaplardan oluşmakta, bunların delillerine ve kaynaklarına yer verilmemektedir. Bkz. Şeyhülişlâm Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendî*, Cem ve tertip: Salih b. Ahmed el-Kefevî, Tabhane-i Âmire Matbaası, 1272 İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü-Atatürk Kitaplığı, I/3-397; II/397-737; Kallek, "Fetâvâ-yı Ali Efendi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XII/438.

yazmışlardır. Sâlih b. Ahmed el-Kefevî de her nakli ilgili fetvanın altına kaydedip daha sonraki neşirlere esas teşkil eden metni oluşturmuştur.⁴⁵

Geldiğimiz noktada genellikle fetva mecmuaları klâsik fıkıh kitaplarındaki kitap ve bâblara göre düzenlenmiş ve mecmuaların çoğunda fetvanın kaynağı belirtilmiştir. Bazı fetva derlemelerinin kenarlarına yazılmış olan ilave fetvalar genellikle kitabın sahibi tarafından derlemeyi zenginleştirmek için kopya edilmiştir. Örneğin, Minkarizâde Yahya Efendi'nin fetvalarının bulunduğu *Fetâvâ-yı Ataullah Efendi*'nin bir nüshasında, önceki sahipleri tarafından yazıldığı düşünülen, farklı müftülere ait yüzlerce kenar fetvası bulunmaktadır.⁴⁶

Düzenli, Osmanlı şeyhüislâmı Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574)'nin, müstakil bir fıkıh kitabı oluşturacak çapta fıkıhın bütün konularıyla ilgili fetvalar vermiş olmakla birlikte, özel bir fıkıh kitabı yazmamış olmasına sebep olarak da, Kâtip Çelebi'nin onun hakkında: "Fetâvâ-yı Bezzâziye gibi bir eser varken, fıkıh kitabı yazmaktan hayâ ederim" dediğini nakletmektedir. Bununla beraber, Ebussuûd Efendi'nin fıkıhın çeşitli konularında müstakil eserleri ve bazı eserlere haşiye ve taliklerinin bulunduğunu da ifade etmektedir.⁴⁷

Günümüzde, Bilim ve Sanat Vakfı Türkiye Araştırmaları Merkezi bünyesinde kurulan Fetva Mecmuaları Neşri Atölyesinde, Osmanlı Türkçesi ile yazılmış fetvalardan; Fetâvâ-yı Feyziyye, Behcetü'l-fetâvâ ve Netîcetü'l-fetâvâ neşredilmiş olmasının olumlu bir gelişme olduğu söylenebilir.

Söz konusu fetva mecmualarından/kitaplarından bazılarının fıkıh sistematiğine göre hazırlanmış tam bir fıkıh kitabı olma özelliği düşünüldüğünde, günlük hayatta karşılaşılan problemlerin cevabını oluşturan Osmanlı Türkçesi ile yazılmış fetva kitapları, sadece hukuk kültürü açısından değil, tarih, medeniyet ve sosyoloji bilimi açısından da bir değere sahiptir.⁴⁸

Özellikle fıkıh ilmi ile ilgili araştırmalarda, fetvayı veren müftünün, önüne gelen hukukî sorunu doğrudan inceleyip, hangi içtihadın uygulanması gerektiğine dair bir sonuca vardığı düşünülecek olunursa, Osmanlı Türkçesi ile yazılmış fetva mecmualarının fıkıh

⁴⁵ Kallek, "Fetâvâ-yı Ali Efendi", *DİA*, XII/438.

⁴⁶ Muhittin Eliaçık, "Osmanlıda Manzum Fetvâlar ve Edebî Değerleri", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/1 Winter 2012*, p.41-56, Turkey, s.43.

⁴⁷ Düzenli, s. 48.

⁴⁸ Köse, s. 246.

ilmi literatürüne yaptığı katkı ve birinci derece kaynaklar arasında yer aldığı açıktır. Bununla birlikte Osmanlı şeyhülislamının⁴⁹ ve ulemanın, önemli fetva kitaplarına referansları da azımsanamayacak ölçüdedir. Her ne kadar bazılarında, sadece bir kısım fetvaların kaynağına işaret edilmiş; bazılarında ise kaynaklara hiç yer verilmemiş olsa da, fetva verilirken ve derlemeler oluşturulurken yapılan araştırma ve incelemede faydalanılan eserlerin belirtilmesi, fıkıh ilmi literatürünün de ortaya konması bakımından değer ifade etmektedir.⁵⁰ Çünkü Osmanlı Türkçesi ile yazılmış fetvalar, dinin açık ve yerleşik bir hükmünün aktarılması veya açıklanması mahiyetinde olduğunda Şarh'in hükmünü beyan, Kur'an ve sünnette hakkında hüküm bulunmayan bir konuda dini hükmün araştırılması mahiyetinde olduğunda ise fikhî yorum re'y⁵¹ ve içtihat olarak değer hükmü taşımaktadır.⁵² Dolayısıyla Osmanlı Türkçesi fetvalardaki bilgiler, özellikle kaynak değerlendirmesi ve hükme erişme ve hüküm çıkarma yöntemleri düşünüldüğünde fıkıh mirasımız açısından son derece önem arz ettiğini ifade edebiliriz.

Bu çerçevede söz konusu fetvalar, doktrin eserlerine girmekle kalmamış, pozitif hukuk külliyatını güncelleştirerek, hukukî değişimin bir aracı da olmuştur.⁵³ Bununla birlikte, fıkıh ilminin doktriner gelişiminin ve değişiminin baş aktörü fetva olması yönüyle fıkıh ilmi, müftülerin hukuku olarak da nitelendirilmiş ve fıkıh ilminin mezhebi doktrini, özgür entellektüel bir alanda ilmi liyakat ve gerekli formasyona sahip olanların çabaları ile gerçekleştirilmiştir.⁵⁴

Düzenli, Osmanlı müftülerinin fetvalarının bulunabileceği kaynakları şu şekilde sıralamaktadır:

1. Müftülerin kendi imzalarını taşıyan sukkalar,
2. Sukkalardan "nukile min hattihî" şeklinde yapılan nakiller,

⁴⁹ "Şeyhülislâmın en temel görevi kendilerine sorulan dinî, siyasî ve idarî konularda fıkha ve özellikle Hanefî fıkına göre fetva vermektir. Fetvaların giriş kısmında, "Bu mesele beyanında eimme-i Hanefiyye'den cevap ne veçhiledir ki" cümlesi bir formül halinde yer alırdı. Normal mahkemelerde veya meşihatta görülmekte olan bir davada tarafların getirdiği şeyhülislâm fetvaları çok etkili olmaktadır. Şeyhülislâmın ahvâl-i şahsiyyeye ve gündelik hayatın akışına dair fetvalarının binlerce örneği kendi dönemlerinde veya kendilerinden sonra derlenen fetva mecmualarında toplanmıştır." (İşpirli, "şeyhülislâm", *DİA.*, XXXIX/94)

⁵⁰ Örsten, s. 36; Özen, s. 338.

⁵¹ "Kitap ve sünnette yeni bir olayın açık hükmü bulunamayınca, genel prensipler ve dinin ruhundan hareket ederek varılan hüküm re'y olarak isimlendirilmektedir. Re'y sübjektif bir yargı değil, metodik bilgiye dayalı olarak naslardan çıkarılan sonuçtur. (Köse, s. 35)

⁵² Kılıç, s. 64.

⁵³ Kılıç, s. 67.

⁵⁴ Kılıç, s. 64.

3. Yalnızca müftünün adı verilerek yapılan nakiller (Ketebehû Ebussuûd vb.),
4. Müftüler adına oluşturulmuş derlemeler,
5. Farklı kaynaklardan ve birkaç müftünün fetvalarından oluşturulmuş derlemeler,
6. Çeşitli fıkıh ve tasavvuf kaynaklarında referans olarak verilen fetvalar,⁵⁵
7. Şer'iyeye sicillerinde kararlara kaynak olarak gösterilen fetvalar,
- 8 Mesîhat Arşivi ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan çeşitli kayıtlar,
9. Tarih kaynaklarında olaylara mesnet olarak gösterilen fetvalar.⁵⁶

Diğer taraftan Özen'e göre, Osmanlı tarihi boyunca "Fetâvâ" yahut "Mecmûatü'l-fetâvâ" adı altında oluşan literatür, hem içerik hem de derleyenlerin statüleri açısından farklılıklar arz etmektedir. Öyle ki, bu eserlerin bir kısmında, Osmanlı toplumunda karşılaşılan problemlerin cevabını oluşturan ve doğrudan şeyhülişlâmlar veya müftüler tarafından verilen fetvalar derlenirken, diğer bir kısmında ise kadı ve müftülere başvuru kaynağı olarak el kitapları olmak üzere klasik Hanefî literatüründen derlenmiş problemler aynen nakledilmektedir. Dolayısıyla Özen, bu iki farklı fetva literatürünü karışıklığa sebebiyet vermemek amacıyla birbirinden ayırt etmek için, birinci gruba girenlere "aslî fetva mecmuaları" ve ikinci gruba girenlere de "menkûl fetva mecmuaları" demektedir. Ayrıca her iki gruba giren derlemelerin şeyhülişlâmlar, müftü, kadı ve fetva emini (kâtibi) gibi daha alt kademedeki kişiler tarafından meydana getirildiğini, ancak şeyhülişlâmların verdikleri fetvaların genellikle kendileri tarafından derlenmemiş, fetva kâtipleri veya emînleri tarafından bir araya getirilmiş olduklarını ifade etmektedir.⁵⁷

Bu bağlamda Osmanlı Türkçesi ile yazılmış fetvalar, doktrini de besleyen bir literatürel çeşit olarak da ortaya çıkmışlardır. Nitekim bir müftünün yeni bir problemle ilgili ileri sürmüş olduğu görüşler fıkıh bilginlerinin ortak görüşüne göre doğru olarak kabul edilir edilmez, fıkıh ekollerinin doktrin kitaplarına alınmıştır. Dolayısıyla özgün müstakil bir literatür oluşturan bu eserler, doğrudan belirli bir tarihsel zaman ve mekan bağlamında ortaya çıkan problemleri içermesi yönüyle de oldukça önemli tarihi bir değere sahiptir.⁵⁸ Öyle ki Örsten, Osmanlı Devleti'nde kadıların "kara kaplı kitapları"ndan biri olarak değerlendirilmiş bulunan fetva mecmualarının, Osmanlı hukuk

⁵⁵ Güldane Gündüzöz, "Rivayet Metodolojisi ve Temel Referansları Bakımından Tasavvuf Geleneğinde Hadis Anlayışı", *KİİFAD*, Güz 2016/2, ss. 83-98, s. 84.

⁵⁶ Düzenli, s. 2.

⁵⁷ "Osmanlı Dönemi Fetva Literatürü", s. 253.

⁵⁸ Kılıç, s. 66.

tarihi alanında yapılacak araştırmalarda, sunduğu birikimle, öncelikli başvuru kaynakları arasında her zaman yer alacağını ifade etmektedir.⁵⁹

Sonuç olarak diyebiliriz ki, fıkıh ilmine kaynak olarak Osmanlı Türkçesi ile yazılmış fetvalar, Osmanlı Toplumunda Müslümanların dini hayatının düzenlenmesi ve yönlendirilmesinin yanı sıra, teorik yönden fıkıh literatürünün ve doktrininin oluşmasında önemli ölçüde pay sahibi olmuştur. Böylece, fıkıh ilminin gelişmesine ve sonraki asırlarda ortaya çıkan yeni problemlere cevap üretilebilmesine katkı sağlamıştır.

II. Pratik (Uygulama) Açısından Osmanlı Türkçesi İle Yazılmış Fetvaların Fıkıh İlmine Kaynaklığı

Fıkıh ilmini iki temel kaynağı olarak Kur'ân ve sünnet, bütün hukukî problemlerin çözümlerini ayrı ayrı belirlememiş, bazı konuların sadece genel ilke ve esaslarını ortaya koyarak ayrıntılarını değişen şartlara ve ihtiyaçlara göre zamanın kamu otoritesine bırakmıştır. Kamu otoritesinin kendi takdir ve yetkisi dâhilinde ortaya konan hükümler, mevcut fıkıh literatüründe "siyaset-i şer'iyye, kavânîni siyaset veya kânun" isimleriyle yerini almıştır.⁶⁰

Fıkıh İlminin temel ilkelerine ve genel amacına dayanarak siyaset-i şer'iyye kapsamındaki fetvalar, meşruyetlerini, kamu otoritelerine kural koyma yetkisi veren; "*Ey iman edenler! Allah'a itaat ediniz. Peygamber'e itaat ediniz ve sizden olan ulu'l-emre (idarecilere/in emir ve yasaklarına) itaat ediniz...*"⁶¹ ayetinden ve dinin açık hükümlerine aykırı olmamalarından alırlar. Bu da Kur'an veya Sünnet'te yer alan ifadelerin onu emretmesi, yasaklığından söz etmemesi veya makâsıd-ı şer'â'ya⁶² uygunluk şeklinde olabilir.⁶³ Dolayısıyla, kamu otoritesine siyaset şeklinde fetva yetkisi vermenin amacı, nasların pratiğe, somut gerçeğe dökülmesini garanti etmek ve fıkıh ilminin ilke ve kurallarının çevre ve zaman şartlarıyla uyumlu bir şekilde doğru olarak uygulanmasını sağlamaktır. Böylece, naslarda bilinçli olarak bırakılan hüküm

⁵⁹ Örsten, s. 38.

⁶⁰ Koşum, s. 145-146.

⁶¹ Nisâ, 59.

⁶² "Genelde dinin, özelde ibadetler ve hukuk alanındaki dini hükümlerin gayeleri anlamında bir tabirdir." (Ertuğrul Boynukalın, "makâsıdü'ş-şer'â", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, 2003, XXVII/423-427, s. 423.

⁶³ Koşum, s. 147.

boşluklarını, toplumun ihtiyaçlarını giderecek, menfaatlerini sağlayacak, kötülükleri giderecek veya mümkün olduğunca en aza indirecek şekilde doldurmaktır.⁶⁴

Bu çerçevede, fıkıh ilminde/İslam hukukunda fetva kurumu, kaynakların değerlendirilmesi ve yorumlanmasında, hukuk kurallarının açıklığa ve anlaşılabilirliğe kavuşmasında önemli bir araçtır. Tarihi süreçte Müslüman toplumlarda fetva ihtiyacını karşılayan âlimler ve kurumlar hep olagelmıştır. Gerek kadı'nın gerek halkın hukukî konularda fetvaya başvurdukları için, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren halkın dini problemlerinin çözümlenebilmesi için daha sonra şeyhülislâmlık adını alan müftülük müessesesi var olmuştur.⁶⁵ Osmanlı Türkçesi ile yazılmış fetvaların, pratik (uygulama) açısından fıkıh ilmine kaynaklığını değerlendirebilmek için, öncelikle Osmanlı Devleti'ndeki fetva kurumunun yargı işleyişindeki rolüne bakmak gerekir.

Osmanlı Devletinde, hukukî düzenlemelerin şer'î hükümlere aykırı olup olmadıklarının tespiti için kadı ve müftülerin denetiminden geçmesi şart koşulmuştur.⁶⁶ Bu bağlamda, Osmanlı Devletinde şeyhülislâmların en önemli vasıfları müftülüktür. İlk şeyhülislâmlar ülke sınırlarının dar, sosyal hayatın sade ve bürokratik görevlerinin az olması sebebiyle kendilerine sorulan sorulara sözlü veya yazılı olarak hemen cevap vermişlerse de zamanla halkın ve idarenin dini konularla ilgili soru ve problemleri ve buna bağlı olarak fetva talepleri artmıştır. Öyle ki sosyal hayatın gelişmesine paralel olarak artan dinî ve idarî ihtiyaçlar meşihat makamı içerisinde ayrı bir fetvahane bölümü kurulmasını gerekli kılmıştır.⁶⁷

İslâm tarihinde özgün bir biçimde Osmanlı devletinin merkezileşme sürecinde ilmiye sınıfının fetva etkinliği şeyhülislâmlık bünyesinde kurumsallaşmıştır. Bu kurumsal bünyenin öne çıkması, sadece hukukun yorumlanması noktasında içerisinde barındırdığı formel otoritesiyle değil, din-devlet ilişkilerinin kurgulandığı zeminin değişken yapısında ortaya çıkarılmasıyla oluşmuştur. Bu dini otorite, sultan (devlet başkanı) tarafından tayin edilen ve kendisine şeyhülislâm unvanı verilen kişi tarafından temsil edilmektedir.⁶⁸

Osmanlı Devleti'nde, şeyhülislâmların ve diğer müftülerin verdiği şer'î cevaplar olarak fetvaların, gerek özel kişilerin veya istişarî mahiyette kadıların sordukları sorulara

⁶⁴ Koşum, s. 148-149.

⁶⁵ Ferhat Koca, "Fetvahâne", *DİA*, XII/496.

⁶⁶ Koşum, s. 147.

⁶⁷ Koca, XII/497.

⁶⁸ Kılıç, s. 69.

müftülerin verdikleri şer'î cevaplar gerekse "fetvây-ı şerife" adıyla verilen ve şeyhülişlâmın imzasını ihtiva eden, padişaha sunulup tasdik edildikten sonra, devlet başkanının icthadî meselelerden birini tercih etmesi durumunda onunla işlem yapılan fetvalar olduğu ve bütün kadıları bağladığı görülmektedir.⁶⁹

Bu bağlamda Osmanlı padişahları ihtilafli bir konuda mevcut görüşlerden birini tercih ederek uygulanmasını istedikleri zaman mutlaka şeyhülişlâmdan "*fetvây-ı şerife*" alır ve yapılan idari ve siyasi tasarrufları İslam hukukuna dayandırırlardı. Belli bir fikhî görüşün, yani fetvanın uygulanmasının padişah tarafından emredilmesi, kadının bazı hususlarda sınırlandırılması anlamına gelmekteydi ve kadılar, sadece bu görüşü uygulamak mecburiyetinde kalmaktaydılar. Bu doğrultuda, Osmanlı Devleti'nde şeyhülişlâmlar söz konusu fetvaları veziriazamın aracılığına gerek olmaksızın doğrudan padişaha arz ederek ve mahkemelerde Osmanlı hukukunun diğer bir ifade ile İslâm hukukunun uygulanması hususunda etkili olmuşlardır.⁷⁰ Örneğin, Osmanlı Şeyhülişlâmı Ebüssuûd Efendi'nin Ma'rûzât⁷¹ ve Kanunname-i Cedid⁷² diye bilinen hemen hemen bütün kanun mecmualarının içeriğinin bu şekilde tedvin edilmiş olması fıkıh ilmine uygulamada kaynak olması bakımından önem arz etmektedir.⁷³

Şeyhülişlâm Ebüssuûd Efendi'nin "Ma'rûzât" isimli risalesi bazı müçtehidlerin görüşleri/içtihadları üzere amel edilmesi için hazırlanıp çeşitli tarihlerde Sultan Süleyman'a (1520-1566) arz edilmiş ve bu şekilde ferman çıkmıştır. Kamu yararına uygun içtihadın tercih edilmesi ve padişaha arz edilme yetkisi Şeyhülişlâmlara aittir. Söz konusu bu yetki, Osmanlı'da "nizam-ı âlem için umur-ı caizeyi men'e veliyyü'l-emr'in selahiyeti" formülüyle ifade edilmiştir.⁷⁴ Bu bağlamda, İslâm hukukunda kamu otoritelerine yasama niteliğinde bir hak tanınması İslâm hukukunun önemli bir özelliğidir. Çünkü hızla değişen sosyal şartlara uyum sağlama, devlet işlerinin çabuk

⁶⁹ Akgündüz, "Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi", *DİA*, XII/441.

⁷⁰ Aydın, s. 94; Örsten, s. 35.

⁷¹ Ebüssuûd Efendi'nin Kanunî Sultan Süleyman'a arz etmiş olduğu fetvalardır. Bkz. Ebüssuûd Efendi, *Ma'rûzât*, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-kaynaklar, http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/yazmalar/BEL_Yz_K0660.pdf

⁷² Ebüssuûd Efendi'nin Osmanlı mîrî arazi hukukunun temelini teşkil eden on kadar uzun fetvası veya bu fetvaların mukaddimesini oluşturduğu "kanun-ı cedîd" nüshalarıdır. Bkz. Ebüssuûd Efendi, Kanunname-i cedid, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar.

http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/yazmalar/Bel_Yz_K0830.pdf "Bunların hepsi Ahmet Akgündüz tarafından neşredilmiştir. (Osmanlı Kanunnameleri, İstanbul 1990-93, IV/78-91)" Ahmet Akgündüz, "Ebüssuûd Efendi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, 1994, X/365-371, s. 370.

⁷³ Ahmet Akgündüz, "Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, 1995, XII/441-443, s. 441; Aydın, s. 95.

⁷⁴ Koşum, s. 150.

bir şekilde yürümesini sağlamak için, siyaset-i şer'iyye şeklinde kamu otoritelerine yasama yetkisi verilmiştir. Kamu otoritelerine verilen söz konusu yetki, sadece Osmanlı Devletine has olmayıp, tarih boyunca İslâm devletlerinde değişik adlarla anılmıştır.⁷⁵

Bu çerçevede, Ebüssuûd Efendi, şer'î hukuka bağlı olarak örfî hukukun ve kanunlaştırmanın gelişmesine imkân hazırlamasının yanı sıra, fıkıh ilminin klasik dönemlerine ait görüşleri yorumlayarak döneminin problemlerine çözüm üretmiştir. Böylece, hem İslâm hukuku hem de Osmanlı hukuku alanında önemli hizmetler yapmıştır. Dolayısıyla bugün elde bulunan fetva koleksiyonları ve risaleleri, onun doktriner ve geleneksel bir hukuktan çok, pratik/uygulama değeri olan ve değişen şartlara göre farklı çözümler üretebilen bir hukuk anlayışının eseri olduğunu göstermektedir.⁷⁶

Aydın, Ebüssuûd Efendi'nin *Ma'rûzât*'ında ki bu uygulama bir içtihat hukuku olan İslâm hukukunun zaman içinde kanun hukuku olmaya doğru bir evrim geçirmeye başladığının işareti de sayılabileceğini⁷⁷ ifade etmektedir. Ayrıca Aydın'a göre; fıkıh tarihinde resmî bir tedvin faaliyetinin ve buna bağlı olarak bir yürürlük kaynağının olmaması kadıların İslâm ve Osmanlı hukuk tarihi boyunca aradıkları hukuk normunu bulmakta veya tespit etmekte çok zorlandıkları ve bunun hukukta bir dağınıklığa yol açtığı anlamına gelmemektedir. Aksine hem şer'î hukuk hem de örfî hukuk alanında kadıların kolayca başvuracakları bilgi kaynakları ve örfî hukuk alanında da resmî yürürlük kaynakları daima var olmuştur. Kadılar bu kaynaklara başvurarak aradıkları hükmü bulabilmişlerdir.⁷⁸ Bu çerçevede kaza ve şehirlerdeki şer'î mahkemelerde kadılar, şer'î ve hükmî muamelatla ilgili kendilerine verilen görevleri yerine getirip Hanefî mezhebine göre hüküm verirlerdi.⁷⁹

Diğer taraftan, şeyhülislâmların Osmanlı devlet ve toplum düzeni üzerinde sahip oldukları etkin konumlarının yanı sıra şehir ve kasabaların manevî otoriteleri olarak

⁷⁵ "Bu tür hükümler Tunus'ta "el-Mersûm el-Âli", Fas'ta "ez-Zâhirû'sh-Şerîf" veya "el-Karârü'l-Vizârî" adıyla uygulamada yerini almıştır." (Koşum, 17/151)

⁷⁶ Akgündüz, "Ebüssuûd Efendi", *DİA*, X/367.

⁷⁷ *Türk Hukuk Tarihi*, s. 95.

⁷⁸ *Türk Hukuk Tarihi*, s. 96.

⁷⁹ Uzunçarşılı, s. 108.

taşra örgütlenmesinde önemli bir makamı temsil eden müftüler aynı zamanda kadıların, bilirkişi olarak en çok müracaat ettikleri kişiler olmuşlardır.⁸⁰

Osmanlı Devleti'nde merkezi otorite tarafından vilayet, sancak, kaza gibi yerleşim bölgelerine kadıların yanı sıra tayin edilen müftüler; kadılara hem davaya uygulanacak hukuk kuralının belirlenmesinde hem de Hanefî mezhebi içerisinde farklı görüşlerin bulunduğu durumlarda hâkim görüşün (esahh-ı akvâl) belirlenmesinde de yardımcı olmuşlardır. Bu sebeple zaman zaman fetvalar kadılar tarafından istenmiştir. Ayrıca verdikleri hükmün doğruluğundan emin olmak ve kararlarının Divân-ı Hümâyün gibi bir üst yargı mercii tarafından geri gönderilmesini önlemek için kadıların hükümlerini güvenilir bir hukukçunun özellikle bir şeyhülislâmın fetvasına dayandırmak istemeleri de, Osmanlı Türkçesi ile yazılmış fetvaların Osmanlı hukuk tarihi boyunca, çok yaygın olarak kullanılmalarına yol açmıştır.⁸¹ Aslında fetvalarda egemen üslup, dinin görüşünü nakletmektir. Ancak örneğin, Ebussuûd Efendi'nin yargının başı olması nedeniyle, uygulamanın da içinde bulunması, sorumluluğunu üstlenmesi, konunun farklı bir boyutta incelenmesini, fetvaların yanında kadı sicillerinin de incelenerek, mukabele edilmesini gerekli kılmıştır.⁸²

Özellikle bu durum bize gerek anlaşmazlıklarını kendi aralarında mahkemeye gitmeksizin çözüme kavuşturmada gerekse mahkemeye başvururken iddialarını desteklemede halkın, fetvayı kullandığını ve bununla ilgili de şer'îye sicil defterlerinde taraflardan birinin getirdiği fetvaya dayanılarak birçok hükmün verildiğini⁸³ göstermektedir.

Nitekim bazı zamanlar kadıların müçtehit hukukçu olmadıkları durumlarda, önlerine gelen dava ile ilgili hukuki esası bulmakta kendilerine yardımcı olacak bir müftüye ihtiyaç duydukları bilinmekle birlikte müftüler de, kadıların hükümlerinin hukuka uygunluğunun sağlanmasında etkili olmuşlardır. Özellikle, sistematik bir temyiz usulünün bulunmadığı dönemlerde, merkezden uzak bölgelerde müftülerin olması ve tarafların her zaman onlara başvurma imkânının bulunması hususu, kadıları hukuka uygun hareket etmeye zorlamıştır. Bu durum, kadıların vermiş olduğu hükümlerin, her zaman müftülerin ilmi denetimine açık olduğunu göstermektedir. Böylece fetva

⁸⁰ Özen, 250.

⁸¹ Aydın, s. 94.

⁸² Düzenli, s. 398.

⁸³ Aydın, s. 94.

kurumu ve müftüler, kadıların hükümlerinin hukuka uygunluğunu sağlayarak Osmanlı hukukunun düzenli işleyişinde önemli rol oynamıştır.⁸⁴

Mecmualar şeklinde derlenen Osmanlı Türkçesi ile yazılmış fetvalar, hem eğitim amacıyla medreselerde kullanılan hukuk doktrini eserlerinin hem de yargılama sürecinde kadıların bilgi ve yürürlük kaynağını oluşturmuşlardır.⁸⁵

Osmanlı Türkçesi ile yazılmış fetvalar, somut olaylar için verilmiş dinî çözümler olduğu için, söz konusu fetvaların mecmualarda bir araya getirilmeleri, hem tarihî bir belge niteliği taşımakta hem de daha sonra fetva verecek olan müftüler veya davaları hükme bağlayacak olan kadılar için örnek oluşturma yönüyle pratik bir değer taşımaktadırlar.⁸⁶

Bu çerçevede Osmanlı Türkçesi ile yazılmış fetvalar, en çok karşılaşılan problemleri içermeleri, Hanefî mezhebi içinde hâkim görüşü bildirmeleri sebebiyle kadıların çok sık başvurdukları önemli bir kaynak olmuştur. Şer'îye sicillerindeki karar ve zabıtlar, fetvalara uygun tutulmuştur. Dolayısıyla, günümüzde Yargıtay ve Danıştay kararları hangi amaçla toplanıyor ve içtihadı birleştirme kurumu hangi düşünce ile kabul edilmişse, Osmanlı Türkçesi ile yazılmış fetva kitapları da, söz konusu amaç ve düşünceye hizmet etmek için düzenlenmişlerdir.⁸⁷

Sonuç olarak kadıların hüküm verirken Osmanlı Türkçesi ile yazılmış fetvalardan faydalanmaları ve müftülerle istişare etmeleri, adli sahada geniş ölçüde kaza birliğinin oluşmasına ve aynı ilmi disiplin içinde iç denetimin sağlanmasına hizmet etmiştir. Ayrıca birey ve toplumla ilgili konularda yetkili mercilerce verilen söz konusu fetvalar hem halkın dini konularda bilgilendirilip aydınlatılmasına, hem de Müslüman toplumlarda İslâm'ın anlaşılması ve uygulanmasına yardımcı olmuştur.⁸⁸ Dolayısıyla, Osmanlı Türkçesi ile yazılmış fetvalar, hem fıkıh ilminin/İslâm hukukunun uygulanabilirliğinin sağlanması bakımından, hem de kaynak olması bakımından önem arz etmektedir.

⁸⁴ Aydın, 95.

⁸⁵ Kılıç, s. 66.

⁸⁶ Özen, s. 253.

⁸⁷ Ali Himmet Berki, *İslâm Şeriatinde Kaza (Hüküm ve Hâkimlik) Tarihi ve İfta Müessesesi*, Ankara 1962, s. 85, 86; Aydın, s. 105; Örsten, s. 37.

⁸⁸ Atar, "Fetva", *DİA*, XII/487.

SONUÇ

Fıkıh ilminin olgusal gerçeklikle ilişkisini kuran bir hukuk üretim biçimi olarak fetva, doktriner anlamda hukukî yorumlama ve hukukun gelişimine katkı sağlayan bir faktördür.

Fıkıh ilminin canlılığında ve gelişmesinde önemli ölçüde pay sahibi olmuş Osmanlı Türkçesi ile yazılmış fetvalar, teorik açıdan fıkıh doktrini besleyen bir literatür olarak, pratik/uygulama açısından ise adli sahada geniş ölçüde kaza birliğinin oluşmasına ve aynı ilmi disiplin içinde iç denetimin sağlanmasına hizmet ederek kaynak değer ifade etmektedirler.

Osmanlı Türkçesi ile yazılmış fetvalar, doktrin eserlerine girmekle kalmamış, pozitif hukuk külliyatını güncelleştirerek, hukukî değişimin bir aracı da olmuştur. Söz konusu fetvalardaki bilgiler, özellikle kaynak değerlendirmesi ve hükme erişme ve hüküm çıkarma yöntemleri düşünüldüğünde fıkıh mirasımız açısından son derece önem arz etmektedir.

Bireyi ve toplumu ilgilendiren konularda yetkili mercilerce verilen Osmanlı Türkçesi ile yazılmış fetvalar, hem halkın dini konularda bilgilendirilip aydınlatılmasına, hem de Osmanlı toplumunda İslam'ın anlaşılması ve uygulanmasıyla ilgili geleneğin belli bir çizgiyi korumasına yardımcı olmuştur.

Bununla birlikte Osmanlı Devleti ve toplumunun hayat kesitlerini, anlayış ve inançlarını, problemlerini, gelenek ve göreneklerini, kültür ve bilim seviyesini vb. hususları yazılı tarihten daha somut örneklerle ortaya koymalarından dolayı, Osmanlı Türkçesi ile yazılmış fetva kitapları ve mecmuaları sadece fıkıh bilginleri ve hukuk tarihi araştırmacıları için değil sosyologlar, kültür, medeniyet ve iktisat tarihi araştırmacıları için de çok önemli birer kaynak niteliğindedir.

Osmanlı hukuk sistemi içinde gerek teori, gerek uygulama bakımından fetva, önemli bir etki gücüne sahip olmuştur. Bu doğrultuda fetva mecmualarında yer alan binlerce fetva da, Osmanlı Devleti'nin asırlar boyu sosyal, ekonomik, siyasi ve hukuki anlayış ve görüşlerini, yazılı tarihten daha somut örneklerle sergilemektedir. Bu nedenle, Osmanlı Devleti ile ilgili her alanda yapılacak tarih (siyasi, hukuksal, ekonomik, toplumsal vb.) araştırmaları açısından fetva mecmuaları, zengin bir kaynak oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA:

AKGÜNDÜZ, Ahmet, "Fetâvâ-yı Ebûssuûd Efendi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, 1995, XII/441-443.

-----, "Ebûssuûd Efendi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, 1994, X/365-371.

APAYDIN, H. Yunus, "İctihad", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, 2000, XXI/432-445.

ATAR, Fahrettin, "Fetva", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, 1995, XII/486-496.

AYDIN, M. Âkif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 13. Basım, İstanbul 2015.

BERKİ, Ali Himmet, *İslâm Şeriatinde Kaza (Hüküm ve Hâkimlik) Tarihi ve İfta Müessesesi*, Ankara 1962.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul (ty.).

BUHÂRÎ, Ebî Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buhârî*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, (t.y.)

BOYNUKALIN, Ertuğrul Boynukalın, "makāsıdü's-şerîa", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, 2003, XXVII/423-427.

CANDAN, Abdurrahman, "İmam Şafî'nin Erken dönem (Kadim) Görüşlerinin Oluşmasında İmam Malik'in Etkisi", *Diyanet İlmi Dergi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü, cilt: 47, Sayı: 2, Nisan-Mayıs-Haziran 2011, ss. 117-144.

CİN, Halil-AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Türk-İslam Hukuk Tarihi*, OSAV Yayınları, İstanbul 1995.

DEMİRAY, Mustafa, *Netîcetü'l-Fetâvâ*, Şeyhülislam Fetvaları, Osmanlıca Hukuk ve Toplum 6, Klasik 102. Kitap, Elma Basım, Arka kapak, İstanbul 2014.

DÜZENLİ, Pehlul, *Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve Fetvâları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Basılmamış Doktora Tezi*, Konya 2007.

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, Mektebetü'l-Meârif, Riyad (t.y.).

EBÛSSUÛD EFENDİ, *Ma'rûzât*, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar.

http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/yazmalar/BEL_Yz_K0660.pdf

EBÛSSUÛD EFENDİ, *Kanunname-i cedid*, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar. http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/yazmalar/Bel_Yz_K0830.pdf

ELİAÇIK, Muhittin, "Osmanlıda Manzum Fetvâlar ve Edebî Değerleri", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/1 Winter 2012*, p.41-56, Turkey.

GÜNDÜZÖZ, Güldane, "Rivayet Metodolojisi ve Temel Referansları Bakımından Tasavvuf Geleneğinde Hadis Anlayışı", *KİİFAD*, Güz 2016/2, ss. 83-98.

HATİB EL-BAGDADÎ, Ebî Bekr Ahmed b. Ali b. Sabî, *Kitâbu'l-Fakih ve'l-Mütefakkih*, Dâru İbnu'l-Cevziyye, Riyad 1417/1996.

HEYD, Uriel, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", çev. Fethi Gedikli, *Hukuk Araştırmaları*, Sayı: 1-3, İstanbul 1995.

İBN MÂCE, Ebî Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sünen*, Mektebetü'l-Meârif, Riyad (t.y.).

İBN MANZÛR, Muhammed b. Mükerrerem, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut 1990.

İNALCIK, Halil, "Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet", *İslâmiyât Dergisi*, I, 1998, Sayı:4.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Şeyhülislâm", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XXXIX/91-96.

KALLEK, Cengiz, "Fetâvâ-yı Ali Efendi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XII/438.

KARAMAN, Hayreddin, "Fıkıh", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, 1996, XIII/1-14.

KILIÇ, Muharrem, "Osmanlı Fetva Literatüründe Gayrimüslimlere Tanınan Din ve İbadet Özgürlüğü: Fetâvâ-yı Ali Efendi Örnelemi", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 13, 2009, ss. 63-82.

KOCA, Ferhat, "Fetvahâne", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XII/496-500.

KOÇAK, Muhsin-DALGIN, Nihat -ŞAHİN, Osman, *Fıkıh Usûlü*, Ensar Neşriyat Tic. A.Ş., İstanbul 2016.

KOŞUM, Adnan, "Osmanlı Örfî Hukukunun İslâm Hukukundaki Temelleri", *SÜİFD*, 2004, Sayı: 17/145-158.

KÖSE, Saffet, *İslâm Hukukuna Giriş*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2014.

"Osmanlı Devletinde Hukuk Sistemi", www.arsivbelge.com, (10.03.2016).

ÖĞÜT, Salim, "Edebü'l-Kâdî", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, X/408-410.

-----, "Fetava-yı Feyziyye", 1995, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XII/443.

ÖRSTEN, Seda, "Osmanlı Hukuk Tarihi Olarak Fetva Mecmuaları", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı: 4, 2007 (Güz), ss. 29-40.

ÖZDEMİR, Recep, "Fikhî Hükümlerde Değişim ve Gelişim İmkânı", *The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science* Doi

number:<http://dx.doi.org/10.9761/JASSS3650> Number: 54, p. 215-239, Spring I 2016.

ÖZEN, Şükrü, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 3, Sayı: 5, 2005, ss. 249-378.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1983.

SERAHSÎ, Şemsu'l-Eimme Ebûbekr Muhammed b. Ebû Sehl, *el-Mebsût*, Dâru'l-Mâ'rife, Beyrut-Lübnan 1414/1993.

ŞEYHÜLİSLÂM ÇATALCALI ALİ EFENDİ, *Fetâvâ-yı Ali Efendî*, Cem ve tertip: Salih b. Ahmed el-Kefevî, Tabhane-i Âmire Matbaası, 1272 İstanbul, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü-Atatürk Kitaplığı, (I-II).

TİRMİZÎ, Ebî İsâ b. Muhammed, *el-Câmiu'l-Kebîr*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1998.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965.

WENSINCK, Concordance, A.J., *el-Mu'cemu'l-Müfehres Li Elfâzi'l-Hadisi'n-Nebevî*, (Concordance Et Indices De La Tradition Musulmane), E.J. BRILL Matbaası, Leiden 1943.

ZEYDAN, Abdülkerim, *İslâm Hukukuna Giriş*, Çev. Ali Şafak, İstanbul 1985.